

ESTUDIS DE LLENGUA I LITERATURA CATALANES/XLVI

MISCEL·LÀNIA
JOAN VENY

2

FRANCESC EIXIMENIS (C. 1330-1409) I LA GUERRA DELS CENT ANYS

Francesc Eiximenis va viure en un segle que testimonià fam, una pesta negra els estralls de la qual devastà Europa amb morts, especialment a les ciutats, i la Guerra dels Cent Anys (1337-1453). En ocasions el gironí esmentà aquests esdeveniments a les seves extenses obres, especialment aquesta inacabable guerra que involucrà una part important de l'Europa occidental.

El nostre objectiu és presentar la perspectiva eiximeniana sobre aquesta sèrie de guerres entre França i Anglaterra mitjançant l'anàlisi dels resultats de les distintes accions i referències als reis i als líders militars, comparant aquestes descripcions del gironí amb les descripcions i resultats de les maniobres militars segons els historiadors medievals (Froissart, Geoffrey le Baker, Jean Chandos) i moderns, especialment francesos, britànics i americans. Això no obstant, aquesta investigació que presentem aquí no té la pretensió de ser ni una font d'estudi ni una anàlisi de les tàctiques ni estratègies de guerra, ja descrites per Martí de Riquer en dos articles molt informatius (*L'art i El arte de la guerra*).

Alguns erudits s'han referit a Eiximenis com a pacifista (Elías de Tejada, 130; Peláez, 2: 466-72). Si bé hi ha un element de veritat en aquesta opinió, s'hauria d'analitzar en quin sentit Eiximenis, en les obres del qual trobem nombroses contradiccions, preferia la pau. Al *Dotzè del Crestià* analitza el concepte de la guerra justa, doctrina amb la qual estava d'acord (Peláez, 2: 452-66; Viera, 2: 482-86). En una altra secció del *Dotzè*, Eiximenis va considerar necessària la inclusió

d'un tractat sobre la guerra. Semblantment als seus predecessors medievals, com Vincent de Beauvais, Alfonso X el Sabio, Giles de Roma, entre d'altres, el gironí basà el seu tractat en els *Epitoma de re militari*, de Vegeti (Contamine, 210-11), en el *De Stratagematibus bellicis*, de Frontinus, tal vegada de fonts secundàries, entre altres obres per a l'educació del príncep (Riquer, *L'art*, 326-27). És en aquests capítols del *Dotzè* on Eiximenis ilustra amb exemples contemporanis el seu recolzament de l'art d'entrar en guerra.

Coneixedor de la història contemporània d'Anglaterra, a més d'haver estudiat a Anglaterra i França en alguns moments entre els anys 1352 i 1370, Eiximenis havia recollit informació puntual sobre l'època de fonts literàries, tant orals com escrites, per poder furnir narracions en les quals podia incloure exemples per als lectors de la seva mateixa època històrica.

Ens referim especialment a la seva opinió sobre Eduard III, Eduard el Príncep Negre i sobre els reis de França Joan II i Carles I. Eiximenis es va referir dues vegades a la batalla de Berwick al *Dotzè*, les quals provenen de relats històrics. En el primer, en què l'incunable substitueix Artur per Eduard III, Eiximenis descriu la situació desesperada dels soldats del rei durant el llarg setge de Berwick:

«Axí com feu lo rey Artús, prenent Scòtia, qui primerament volent pendre lo primer loch appellat Nervich, hague homens de la terra mateixa qui.s senyeren ésser fugits dels dits reys e posaren tots los del loch en desesperació, dient-los lo poder del dit rey e la sua furor contra aquella qui.l feyen longament star en lo setge.» (*Dotzè* [Inc.], c. 292)

En el segon d'aquests relats, l'autor narra amb molt més detall que els soldats començaren de pensar a desertar quan s'assabentaren que no hi havia suficients diners per a pagar els seus sous. Quan el «mestre de racions» s'adonà de les conseqüències que comportaria aquesta caòtica situació, va conjuminar un pla mitjançant el qual venia racions secretament als assetjats i amb aquests diners pagaria els sous de les tropes assetjadores. També va tramir aquest pla de manera que les forces del rei rebrien el sou de dos mesos com a intercanvi per als queviures d'un mes (*Dotzè*, ed. Wittlin, II, 2, 165).

L'objectiu d'Eiximenis és il·lustrar la lleialtat i astúcia d'un eficaç

«mestre de racions», a qui havia dedicat alguns capítols del *Dotzè*. Històricament, les desercions a gran escala havien disminuït les forces angleses fins al punt que els oficials locals havien estat ordenats que cerquessin i fessin presoners els desertors (Nicholson, 130-31).

Troblem la segona referència d'Eiximenis a Eduard II en el context d'una altra batalla, la de Crecy. Novament el relat del frare concorda només parcialment amb els fets històrics. Diu que el Príncep Negre va anar a fer la guerra a Crecy sense l'ordre del seu pare, després que Eduard l'hagués exiliat d'Anglaterra. El jove Eduard apai-vagà la còlera del pare precisament ajudant en la desfeta dels francesos a Crecy. Amb les següents paraules el rei Eduard perdonà el seu fill: «E's diu que lo pare, perdonant-li, dix axí: —No't perdó en quant est mon fill, mas en quant has lealment ajudada la cosa pública, sens que no y ést estat apellat ni demanat» (*Dotzè*, ed. Rogers, 191). Els historiadors no estan d'acord sobre aquesta experiència del príncep a Crecy. Uns informen que el príncep Eduard lluità voluntàriament, rebé l'elogi de les forces angleses i esdevingué un gran soldat (Chandos, 22-23). D'altra banda, els historiadors moderns presenten una visió diferent sobre el que va sofrir el príncep, que alguns descriuen com una experiència traumàtica que va sofrir un jove de setze anys en una de les guerres més destructores i sangonents de l'Europa medieval. El relat de Froissart, que ha estat titllat de «conte romàntic»,¹ contrasta amb altres versions més plausibles, algunes d'incloses en cròniques, fins un relat on s'esmenta que fou ferit dues vegades de manera que el gonfanoner cridà «Rescateu el fill del rei», mentre que, agafant l'espasa amb les dues mans, la feia anar d'un costat a l'altre. Geoffrey le Baker, a la seva crònica, també va escriure que Eduard III envià efectivament vint cavallers en ajuda del seu fill i protectors, i que els trobaren, amb les llances i espases, esperant el següent atac, i

1. Froissart va informar que Sir Thomas Norwich, que havia lluitat juntament amb el Príncep Negre, demanà al rei que rescatés el príncep ja que el nombre d'atacants francesos anava en augment. Això no obstant, Eduard envià Sir Thomas amb el missatge que «laissi's l'enfant gagner ses esperons» (FROISSART, 3, 20), i que el príncep i els seus homes havien de guanyar-se el seu propi honor i glòria. En un altre relat (BAKER, 68), s'esmenta que Eduard, després de la batalla, demanà al príncep què pensava d'anar a la batalla i si pensava que era un bon esport. El príncep no en va dir res i se sentí avergonyit.

amb un munt de morts al voltant (42-45; Burne, 181-185). El relat eiximenià, que esmenta la valentia del príncep, sembla, això no obstant, no del tot fictici, ja que en tots els relats el príncep va guanyar-se l'elogi de tots. En un dels relats, Eduard liderà el seu batalló a la posició del príncep, l'abraçà i li digué: «Fair son, God gave you good perseverance. You are my good son, and nobly have you acquitted yourself this day. You are worthy to be king» (Sedgwick, 58).

En un altre passatge del *Dotzè* (ed. Rogers, 71) sobre la mateixa batalla, el gironí comença amb l'adagi: «ubi est multitudo, ibi est confusio».² Amb l'objectiu d'il·lustrar el seu punt, Eiximenis fa que el príncep Eduard digui que 30.000 homes podrien conquerir el món en un sol dia i que un bon nombre de soldats és menys metòdic i més difícil de manar. Per la seva banda, Froissart (3: 12-14) digué que l'armada anglesa a Crecy constava de 20.000; segons càlculs històrics més recents, però, hom estima que a l'exèrcit francès hi havia entre 12.000 i 30.000 soldats de cavalleria, amb més de 60.000 d'infanteria; a més, lluitant amb els francesos, hi havia entre 2.000 i 12.000 arquers mercenaris, genovesos la majoria (De Vries, 164-65; MacKinnon, 304-5; Sumption, I, 526).

Tant Eiximenis com els historiadors moderns atribueixen la victòria anglesa a Crecy als arquers anglesos i a la infanteria (Burne, 167-68; MacKinnon, 307-8; Oman, 2: 137; Bradbury, 91, 102, 105-9, 171-72). Eiximenis diu així:

«Dien axí mateix los anglesos que molt més val tostemps menar ab si arquers que balesters, raó és car lo balester si's veu en loch que altre lo puxa ferir, no pot ne gosa tirar, sovin car lo cor li defall, axí que no pot estrebar en la balestra, masas l'arquer, ab menor difficultat, tira que lo balester. E per consegüent pús sovin pot tirar. E jatsia que no faça tan gran colp com la balestra, empero basta que per poch que nafra al altre que'l empatxa per guisa que lo ferit no pot bé batallar.» (*Dotzè* [inc.] c. 314)

2. *Dotzè*, cap. 71 (Ed. Rogers), pàg. 235. «Per tal dix Advart, lo gran e famós príncep de Anglaterra, que solament XXX milia valents combatents bé ordenats eren bastants a dar batalla a tot lo món en un jörn; car deya que major multitut no's pot capdellar, a aytant com és menys ordenada e menys capdellada, aytant és abans vençuda e aterrada».

Michael Prestwich (296) afirma que irònicament fou durant el regnat d'Eduard II, per incompetència militar, que «new tactics in which men-at-war fought on foot with archers in support» reemplaçaren els «huge, relatively disorganized armies of Edward I's time». En el tractat per a instruir el rei en estratègia militar (*Dotzè* [inc.], 238), Eiximenis argumenta que l'ús de la infanteria per part d'anglesos i francesos creà una força superior al sistema espanyol de soldats a peu i infanteria, i també superior als exèrcits turcs i hongaresos, que es basaven únicament en soldats a cavall. Observa que els anglesos foren els primers a lluitar amb la infanteria, seguits dels francesos i d'altres (possiblement els escocesos). Martí de Riquer (*El arte de la guerra*, 1: 175-77) creu que Eiximenis s'assabentà d'aquestes tàctiques de guerra avantatjoses durant la seva estada a Anglaterra precisament perquè foren emprades a les batalles de Malpertuis (La Cardinerie) i Poitiers, i que durant la guerra civil de Castella els que lluitaren contra els anglesos a Nájera (1367) derrotaren l'exèrcit francocastellà gràcies principalment a la nombrosa infanteria.

Eiximenis, a més, proporciona al príncep i al lector inexpert anècdotes sobre l'exèrcit francès a la Guerra dels Cent Anys i altres conflictes interns de l'època amb l'objectiu d'il·lustrar estratègies i tàctiques de guerra. Al capítol 230 del *Dotzè* (inc.), titulat «En quins casos los molts deuen tembre poch», el frare català insereix el següent exemple:

«Lo sisen es posar en la dauantera homens cordats, esperts, generosos e de vergonya e quí han l'art de les armes mils per mans que'ls altres, car com deya lo caualler Jaffer, per molta gent que sia en la batalla, tot lo pes de la batalla sta en fort poch quí tenen fort e refronten los altres e liguen los seus los uns ab altres e firen los contraries poderosamente volen morir ans que fugir.

E per esta manera, en temps del rey Carles, rey de França, pare d'aquest quí huy reyna, un noble caualler Gascho, ab cinchcents homens a cauall vençe sens fi dels contraries. E primerament vençe sens fi de page-sos quí seran ajustats contra los nobles e tenien lauors asetjada la regina de França, muller del dit rey, en la ciutat apellada Compendi.»

Sorprèn aquí que Eiximenis confongués almenys tres esdeveniments històrics de la història de França de la seva època i els compri-

mí en una sola anècdota. El «noble caualler Gascho» fa referència a Bertrand du Guesclin (c. 1320-1380), tal vegada el guerrer francès més famós de la Guerra dels Cent Anys, a qui Carles V (l'anècdota alludeix precisament a aquest rei) va fer conestable de França, i posteriorment va arribar a ser cap dels mercenaris. Eiximenis col·locà aquesta figura militar, que combatia a Rennes i en altres ciutats pel 1357, a la revolta de Jacquerie de mitjan 1358 a la part baixa de la ciutat de París. El mot 'compendi' és una forma corrupta de Compiègne, una ciutat on ells s'havien refugiat que refusà rendir-se als nobles i a Guillaunme Cale, el cabdill dels *jacques*.³ El darrer relat tingué lloc a Meaux, on Jacques atacà fent que la reina de França i la seva infanta de poc temps cerquessin refugi al mercat de Meaux. Foren fetes presoneres per uns quants homes lleials al delfí i finalment rescatades per Jean de Grailly, el Captal de Buch, i Gaston Phoebus, comte de Foix, que havien lluitat en costats oposats a la Guerra dels Cent Anys (Tuchman, 178-79; Sumption, 2: 333-34). Ells foren els herois i no pas Du Guesclin, el qual vers el 1358 havia estat estacionat a la guarnició de Pontorson (Minois, 144-45). Eiximenis sabia perfectament els honors que Carles V havia atorgat al seu fidel conestable, el qual havia entrat a l'Aragó (1368) i havia fet retrocedir les forces de Pere el Cerimoniós als Pirineus. Això no obstant, en l'episodi de Meaux, enregistrat pel contemporani del gironí, Froissart (I,3, 139-46), Eiximenis possiblement confongué Du Guesclin amb Jean de Grailly, cosí de Carles V, que Carles havia promogut a tinent. Posteriorment, Du Guesclin derrotà les tropes navarreses de Jean de Grailly a Evreux i havia pres Cocherel el 16 de maig de 1364 (Minois, 219).

El consell donat abans d'aquesta anècdota era que els soldats de primera línia haurien d'estar disposats a «morir ans que fugir». Això no obstant, tota regla té excepcions, sobretot per als que ostenten llocs de privilegi. Al *Dotzè* ([inc.] cap. 272), Eiximenis subratlla que «gran oradura e obra inhumana e cruel si no fuge o no scapa a la mort», i cita com a exemples Jesús i personatges de l'Antic Testa-

3. Referència als membres de la revolta pagesa coneguda amb el nom de *Jacquerie*, el 1358. Els revoltats (*jacques*, nom de Jacques Bonhomme) foren vençuts pels nobles a Poitiers.

ment. El «dolor» i el «desplaer» per la derrota ocasionen la desesperança del soldat que, segons Eiximenis, és un pecat mortal. D'altra banda, refusar la fuga quan la derrota és inevitable és un signe de «gran vanitat», i afegeix: «més val morir per guanyar fama e nom en lo món que per alter bona entenció». Des d'aquesta perspectiva, escapar del camp de batalla és pecaminós i representa un greuge a la «cosa pública» (és a dir, l'estat perd un soldat que podria prendre part en una propera batalla). El gironí continua anomenant grans reis i senyors de la guerra que elegiren defugir a ser empresonats: Alexandre, Darius, Pompeu i David. Amb tot, per a Eiximenis i els seus contemporanis, l'exemple més enutjós d'un líder que refusà escapar va ser Joan II (1350-1364):

«E açò aparegue tot en la presó del alt en Joan, rey de França, quand foch pres per lo príncep de Galés, no volent fugir; car si fos fugit no s'en fora seguint altre mal sinó la sua fuyta. E per la sua presó seguiren s'en infinits mals a son regne, e ultra aço que stigue pres en Englaterra per set anys.» (*Dotzè* [inc.], cap. 272)

Joan va ser derrotat i capturat per l'exèrcit anglogascó a Poitiers i empresonat a Londres durant quatre anys. Juntament amb aquesta humiliació, Carles V, fill de Joan, hagué de recollir una gran suma de diners (uns 600.000 ecus), a més de terres que França va ser forçada a entregar a Eduard II per al rescat de Joan (Henneman, *Taxation*, 89, 108-9, 116; Sumption, 2: 400-3). Amb la finalitat d'acaptar i pagar aquesta suma per a poder dirigir el govern del seu pare, Carles hagué d'imposar uns impostos al seu poble i fins i tot hagué d'introduir un nou sistema tributari, una situació a la qual en principi s'oposava Eiximenis.

Al *Dotzè* ([inc.] cap. 307), Eiximenis esmenta una estratègia de guerra que Posciuma havia introduït, en la qual tropes de refresc entraven en batalla periòdicament, dient que aquestes reserves podien fàcilment conquerir tropes que havien romàs massa temps en batalla. I continua descrivint una victòria castellana: «lo rey Henrich de Castella una vegada companya d'omens d'armes en França quí eren francesos rebellòs al rey.» Aquesta escena històrica de la batalla no és exacta. El que importa és que el rei castellà va dividir el seu exèrcit en

cinc parts, cadascuna de les quals entrava en batalla a intervals successius i obtingué la victòria. El rei que s'esmenta aquí és Enric II, ja que Enric I tenia aleshores tretze anys. Si bé Pero López de Ayala no esmenta aquesta batalla en la *Crónica de Enrique II*, subratlla si més no la constant lleialtat a Carles V, un fet que els historiadors moderns ja han assenyalat (O'Callaghan, 528). Contamine (128), amb tot, destaca la importància de la cavalleria lleugera en un «well defined tactical role», que també preconitza aquí Eiximenis.

Martí de Riquer (*L'art*, 328) assenyala que Eiximenis descriu estratègies militars que possiblement havia sentit dels valencians que lluitaven a favor de la Corona d'Aragó. Amb tot, Eiximenis mai no fa cap referència específica a Nàjera. Les fonts històriques atribueixen estratègies bèl·liques al Príncep Negre i a Enric II, com la captura d'Alfons d'Aragó, comte de Dénia, i la gran suma de rescat rebuda per la seva captura (Russell, 99-107; Riquer, *El arte de la guerra*, 1: 178-89). Amb l'objectiu d'alliberar Alfons, un dels seus fills va ser entregat al comte de Fox, que el mantingué encadenat en una masmorra, mentre que l'altre hagué d'esperar-se fins al 1390 per a resoldre el tema del rescat (Sumption, 556-57). L'avversió que sentia Eiximenis per aquests esdeveniments pot haver estat la causa de no haver esmentat Nàjera, com tampoc haver dit res sobre la part que va prendre Alfons a la batalla, si bé aquest rei era el seu mecenes a qui el gironí havia dedicat el *Dotzè*.

En un estudi recent hem esmentat la creença que Eiximenis no veia amb bons ulls el rei francès Carles V (Viera i Piqué, 10-14), tal vegada pel fet que Carles havia violat el tractat de Brétigny (Seward, 110-11; Hennegan, *Taxation*, 254-55; Hennegan, *Oliver de Clisson*, 48) i havia intervingut en una sèrie de batalles de la Guerra dels Cent Anys. Al *Dotzè*, cap. 458, Eiximenis esmenta casos en els quals el papa podia intervenir en matèries temporals (López Amo, 136), i introdueix aquí un cas en què França no mantingué el seu jurament fet al rei d'Anglaterra: «quant per denunciació del crim la causa se proposa davant lo jutge ecclesiastic, axí com si lo rey de França no serva lo jurament al rey de Anglaterra». La continuació de la guerra ocasionà problemes greus a França i revoltes al Llenguadoc, i Carles contribuï decisivament en un cisma que dividí frontalment l'Església.

D'altra banda, com ha estat assenyalat (Allmand, 46), aquesta situació també havia endurit les actituds tant de França com d'Anglaterra que recolzaven costats diferents de la controvèrsia. Eiximenis es degué sentir incòmode escrivint sobre la batalla de Nájera, en la qual la Corona d'Aragó lluità amb tropes i soldats mercenaris lleials a Carles V, un contemporani a qui no admirava precisament.

Al llarg d'aquest estudi podem veure-hi una correlació evident entre els relats històrics de la Guerra dels Cent Anys i els relats eiximenians d'aquesta guerra. Donat que la guerra s'estengué durant el temps que Eiximenis era estudiant en universitats angleses i franceses, així com també a València on escrigué el *Dotzè*, molt probablement li arribaren relats de batalles i esdeveniments relacionats amb aquesta guerra per part de coneguts i soldats a Anglaterra, França i al Regne d'Aragó que prengué part activa en la guerra. Alguns d'aquests relats poden haver estat subjectius, la qual cosa explicaria la discrepància existent amb altres versions més històriques.

Amb tota seguretat, la Guerra dels Cent Anys, que abastà la totalitat de la vida d'Eiximenis, tingué un gran impacte en el gironí, sobretot en contemplar els estralls ocasionats per les companyies angleses sobre França abans del 1359; el conflicte sobre Gascunya imposat per les maquinacions de Carles V sobre els francesos i anglesos, així com la venjança brutal del Príncep Negre; l'aliança d'aquest amb Pere el Cruel, a qui Eiximenis titllà de tirà; la implicació d'Anglaterra en guerres amb la península Ibèrica durant la vida del gironí; i també el regnat turbulent de Ricard II, tots aquests esdeveniments disminuïren el seu concepte idealitzat dels anglesos que s'havia creat en les cròniques, en els *exemplà* i en altres gèneres literaris.

DAVID J. VIERA

Tennessee Technological University

JORDI PIQUÉ-ANGORDANS

Universitat de València

BIBLIOGRAFIA

- ALLMAND, Christopher: *The Hundred Years War. England and France at War, c. 1300-c. 1450*. Cambridge, 1988.
- BAKER, Richard: *Edward, the Prince of Wales and Aquitaine. A Biography of the Black Prince*. London, 1978.
- BRADBURY, Jim: *The Medieval Archer*. New York, 1985.
- BURNE, Alfred H.: *The Crecy War*. New York, 1955.
- CHANDOS, Jean (Héraut): *Le Prince Noir. Poème du héraut d'armes*. Ed. Francisque-Michel, London i Paris, 1883.
- CONTAMINE, Philippe: *War in the Middle Ages*. New York, 1998.
- DEVRIES, Kelly: *Infantry Warfare in Early Fourteenth Century: Discipline, Tactics, and Technology*. Woodbridge (UK) i Rochester (USA), 1996.
- EIXIMENIS, Francesc: *Dotzè libre de regiment dels prínceps e de comunitats apel·lat crestià*. València, 1484 [inc].
- *A Partial Edition of Francesc Eiximenis' «Dotzè del Crestià»*: (Chs. 1-97). Ed. Donna Rogers. Tesi. University of Toronto, 1987.
- *Dotzè llibre del Crestià* (Segona part, vol. 1-2). Eds. Curt Wittlin, Arseni Pacheco, Jill Webster, Josep Maria Pujol, Josefina Fíguls, Bernat Joan, August Bover. Girona, 1986.
- ELÍAS DE TEJADA, Francisco & Gabriella PÉRCOPO (3 vols.): *Historia del pensamiento político catalán*. Sevilla, 1965.
- FROISSART, Jean: *Chroniques*, I. 5 vol. Ed. George T. Diller, Genève, 1992.
- HARVEY, John: *The Black Prince and His Age*. Totowo, New Jersey, 1976.
- HENNEGAN, John Bell: *Royal Taxation in Fourteenth-Century France*. Philadelphia, 1976.
- *Oliver de Clisson and Political Society in France Under Charles V and Charles VI*. Philadelphia, 1996.
- LE BAKER, Geoffrey: *The Life and Campaigns of the Black Prince*. Ed. Richard Baker, Woodbridge, Suffolk, 1986.
- MACKINNON, James: *The History of Edward III (1372-1377)*. Ipswich, 1900.
- McKISACK, May: *The Fourteenth Century*. Oxford, 1959.
- MINOIS, Georges: *Du Guesclin*. Paris, 1993.
- O'CALLAHAN, Joseph F.: *The History of Medieval Spain*. Ithaca i London, 1983.
- OMAN, Charles: *A History of the Arts of War in the Middle Ages*. 2 vol. New York, 1969.
- NEILLANDS, Robin: *The Hundred Years War*. London, 1990.
- NICHOLSON, Ranald: *Edward III and the Scots. The Formative Years of a Military Career, 1327-1335*. London, 1965.

- PELÁEZ, Manuel: *El derecho de la guerra y de la paz en el pensamiento político catalán del siglo XIV: Francisco de Eiximenis (c. 1330-1409)*, dins *Fundamentos culturales de la paz en Europa*, vol. 3. Barcelona, 1986 pàgs. 451-474.
- PRESTWICH, Michael: *The Three Edwards*. London, 1990.
- RIQUER, Martí de: *El arte de la guerra en Eiximenis y el conde de Denia*, dins *Medioevo y Literatura*. 2 vol. Ed. Juan Paredes. Granada, 1995. I, 175-177.
- *L'art militar en el Tirant*, dins *In memoriam Carles Riba*. Barcelona, 1973, pàgs. 325-338.
- RUSSELL, P. E.: *The English Intervention in Spain and Portugal in the Time of Edward III and Richard III*. Oxford, 1955.
- SEDGWICK, Henry Dwight: *The Life of Edward the Black Prince (1330-1376)*. Indianapolis, 1932.
- SEWARD, Desmond: *The Hundred Years War: The English in France, 1337-1453*. New York, 1978.
- SUMPTION, Jonathan: *The Hundred Years War*. 2 vol. London, 1991-1999.
- TUCHMAN, Barbara W.: *A Distant Mirror. The Calamitous Fourteenth Century*. New York, 1979.
- VIERA, David J.: *World Peace in the Dotzè del Crestià of Francesc Eiximenis*, dins *Fundamentos culturales de la paz en Europa*, vol. 3. Barcelona, 1986, pàgs. 475-486.
- VIERA, David J. & Jordi Piqué: *França a l'obra de Francesc Eiximenis*, dins *Estudis de llengua i literatura catalanes/XLIII. Miscel·lània Giuseppe Tavani*, Barcelona, vol. 2, 2001, pàgs. 5-16.